Արձակ, Պատմվածք, Հայ գրականություն

ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՉՈՉՈ—ՔԱՐ

Իջել էինք սայլից, թողնելով որ հևիհև գար նա միանալու մեզ: Մագլցել էինք վերջին քարաժայռը և այժմ նրա մյուս կողմն անցած՝ նստել էինք անմոռուկների մի շքեղ մարգի վրա և դիտում հեռանկարը, որ փռվում էր մեր ոտքերի տակ:

Ամառնամուտի այդ սքանչելի պահուն, գիշերային առատ ցողի տակ ճղփացող անտառը բացվում էր ներքևում, ազատվելով հետզհետե ցրվող մշուշից:

Սեպաձև, հսկա ապառաժներով անտառոտ լեռները, մազերը գլխների վրա դիզացած վիթխարիների նման, գագաթնին ամպերի մեջ, կողերն ի վար հոսանուտ ժայռեր թավալագլոր, այս-այն կողմ անհատական խորխորատներ, մթին անդունդներ ու կանաչ հագած ծործորներ՝ հաջորդում էին իրար:

Մշուշն իջել էր մինչև հովիտների խորքը և այժմ դանդաղ, արևը ծագելու հետ, իր ընդարձակ ծավալով ոլորտվում էր ծայրերից, բրգի խոշոր քուլայի նման օրորվում էր ծառերի ծայրերին և վարանելով կարծես՝ մաքրում էր բռնած տարածությունը, սահելով լեռներն ի վեր:

Լուռ և անշարժ մնացել էինք: Ոչ իսկ կարողանում էինք հաղորդել իրար մեր սքանչացումը:

Ահա ուրեմն, թե որպիսի՜ բնության մեջ էինք գնում ապրելու.– այդ ներքևի շքեղ հովիտներում, անտառոտ բլուրների կողերին…

Ու բացվում էր հորիզոնը մեր աչքի առաջ մանիշակագույն և փոշելից: Հեռուներն սկսում էին շեշտվել շրջակա գյուղերը, գալարուն, կապույտ՝ օձերի պես դեպի վեր սողոսկող ծխի անոսր սյունակները երևան էին գալիս բլուրների ստորոտներում: Բայց դեռ խորին, անշշուկ լռությունն էր թագավորողը: Կարծես ոչինչ դեռ չէր զարթնել, ո՛չ մի թռչուն, ո՛չ մի բույս: Անլսելի էին նույնիսկ հեղեղատների և ջրվեժների կարկաչները:

Այդ խորին լռության մեջ էր ահա, որ հանկարծ մի սուր, երերուն ղողանջ թրթռաց, ելևէջներով բախվեց ժայռերին, թնդաց, ապա մեղմացավ և իջավ հալվելու անտառի գրկում:

— Քարկող գյուղի զանգն է,— ասաց ընկերս:

Ներքև, թերակղզու նմանող ահավոր ժայռերի մի տափարակ պատվանդանի վրա գտնվող գյուղի զանգն էր:

Մի րոպեի մեջ կարծես ամեն ինչ զարթնեց: Թռչունների ճլվլոց, հեռավոր աղաղակներ, նույնիսկ շների հաչոց, ապա՝ բույս ու թուփ փայլեցին մեր շուրջը, ժայռ ու մարդ պսպղացին զվարթագին՝ նոր ծագող նարնջագույն արևաշողքի տակ:

Եվ զանգը խորքերում՝ հնչում էր անընդհատ: Քա՛նի արագ, ա՛յնքան կենդանությունն ավելանում էր ամեն կողմ, ա՛յնքան թռչունները շատացնում էին երգերը և այնքան ջրվեժների ձայնը լսելի, ազատված մշուշի քողից, ելնում էր ձորերն ի վեր և գալիս էր հասնելու մեզ:

Որքա՜ն գեղատիպ էր այդ միջոցին դաշտի հեռանկարը: Այնտեղ, ընդարձակ տարածության մեջ, տեղ-տեղ ցցված էին կանաչ, կարմիր տանիքներով գյուղեր, մեջառմեջ՝ արևի պոլքի տակ

գալարվող ջրեր էին հոսում, իսկ առավոտյան ցողի ականակիտ կաթիլները շողշողում էին մեն-մի ծաղկի—մանուշակի, անմոռուկների և զանգակիկների շուրթերին։

Եվ հեռուն, շա՜տ հեռուն, սպիտակ շերտերով շարժվում էին հոտերը, սևին էին տալիս նախիրներ. թացությունն էլ այդ ամենը շեշտում էր տալով հողին, ժայռին թարմ, գորշ գույն՝ լվացած լինելով թփի և բույսի փոշին։

— Այնտեղ է ահա՛ գյուղը,— մատը պարզեց դեպի հեռավոր հորիզոնը՝ ընկերս։

Եվ մեր հայացքներն ուղղվեցին դեպի մշուշալից բլրակները։

Մի քանի ժամ ևս ու պիտի գնայինք այդ կանաչ, երանավետ վայրերում հանգչելու, թողած քաղաքի սեղմ օդը, ժխորն ու աղմուկը։

Մինչ այդ մեր սայլը, բազմաչարչար այդ փայտե արկղը, ցնցվելով, ճռճռալով, ամեն քայլին փշուր-փշուր լինելու սպառնալով՝ գալիս հասնում էր մեզ։

Զառիվերը վերջացել էր. պիտի իջնեինք այնուհետև. քիչ հետո անտառն էլ ցանցառանում էր, և դաշտի բաց հորիզոնն իր կանաչ տարածությամբ՝ մի նո՛ր հրճվանք էր պատճառում։

Մի քանի ոստյուններից հետո սայլը կանգ առավ և նստեցինք։ Իջնում էինք արագ, իրավ է, սակայն դեռ էլի քսան րոպե անհնար եղավ բա՛ռ իսկ արտասանել։ Կառչում էինք սայլի կողերին, սրտերնիս դող էր ելնում, երբ անտանելի արկղը ծռվում էր դեպի անդունդը՝ սոսկալի ցնցումներ գործելով քարակույտերի վրա։ Ականջ խլացնող նրա դղրդյունը գրավել էր մեր ամբողջ լսողությունը։

— Քի՛չ տեղ է,— հաջողեց ասել մեզ ընկերս, որ տեղացի մի երիտասարդ էր և քաղաքում բնակվող.— երբ այդ Չոչո-քարն անցնենք, այնուհետև հարթ է։

Չոչո-քար կոչվածը մի ժայռոտ և անտառապատ լեռ էր, որ ցցվում էր կնճռոտ ձորակի ծայրին։ Տեսնում էինք նրա կրծքի վրա ապառաժները ճեղքած և դեպի անդունդը խոնարհված կաղնիների տակ, մթին, խոշոր քարայրներ, դեպի որոնց հասնելը մեզ թվում էր ուղղակի անհնարին։

Երբ քիչ ավելի հարթ տեղ էինք հասել, հարցրի նրանց մասին։

— Այնտեղ մեղվի փեթակներ էին պահում գյուղացիք, երևի առաջ փարախներ են եղել և կամ, ո՞վ գիտե, ինչ։ Սակայն այդ այրերը նշանավոր են նրանով, որ այնտեղ են սպանված եղել Հասար գյուղացի չորս հայտնի եղբայրները… Անշուշտ, լսած պիտի լինեիք նրանց մասին։

— Ո՛չ,— ասացի ես,— ի՞նչ եղբայրներ են դրանք։

Ընկերս գլխով համբերության հրավիրեց, մինչև որ մեր աղիքները հանգիստ գտնեին քարերի վրա ոստնող սայլից։ Եվ երբ վերջին վայրենի տանձենուց հետո հարթ տեղ ընկանք, այնտեղ, մինչ ձիերին շունչ էին առնել տալիս, պատմեց մեզ Չոչո–քարի մասին։

— Հասարցի չորս եղբայրներ էին, իրենց գյուղի ամենակտրիճները։ Տունուտեղ էլ ունեին. ամենքից մեծը, որ հիսնամյա հսկա մարդ էր, մեր լեռների հարազատ ծնունդը—ամուսնացած էր. միայն մի մանուկ ուներ, տասնամյա տղա. մյուսները ամուրի էին, ամուրի էլ մեռան… Դուք, իրա՞վ, չե՞ք էլ լսել Դուզանի Հարեթ աղայի մասին։

— Դուզա՞ն. գա այն գյուղը չէ՞, ուր գնում ենք մենք ապրելու։

— Ոչ միայն այն է, այլև Հաբեթ աղայի որդու հետ է, որ ընկերացել եք՝ նրա հողերը մշակելու համար։

— Հետաքրքիր է. պատմեցե՛ք, մենք ոչինչ չենք լսել։

— Հաբեթ աղան,— սկսեց ընկերս,— բազմահարուստ մի աղա էր իր շրջանում, հարուստ և լիրբ… փողի ուժը փորձել էր և լրբացել… Փողը, մանավանդ այսպիսի խուլ տեղերում, տեր և իշխան է ամեն բանի… Ունե՞ս փող — ունես ամեն ինչ, կարող ես գոռալ, կանչել, հայհոյել, ծեծել… անհոգ կաց, ամենքը կատու կդառնան առաջդ, քա՛նի ամուր զարնես, ա՛յնքան ավելի կքծնեն. քա՛նի պինդ գոռաս, ա՛յնքան ավելի լեզուները դուրս կհանեն… փո՛ղ ունես, դա հանաք բան չէ… Եվ Հաբեթ աղան փող ուներ, շա՛տ փող… Այսպես կամ այնպես՝ դիզել էր նա բավական, տոկոսով էր տալիս—ի նկատի ունեցեք, հարյուրին ամենապակասը 20, հաճախ 40, և դեռ ընծաներն ավելի, ձրի աշխատեցնելը, որևէ բան կես գնով պարտատերից կորզելը, գյուղի մեջ ամենալավ պատառների տեր դառնալը… Ու դիզում էր այդպես։ Կենտրոն էր գտել իրեն և կամաց-կամաց շրջան էր գծում իր չորս կողմը, ձեռքը հասնելու չափ ոտների առաջն էր քարշ տալիս հասնողներին… Նախ, ի՛ր գյուղացոց էր ստրուկ շինել, մուրհակներով, գրավներով շղթայել, հետո շրջանը մեծացրել էր ա՛յնքան, որ հասել էր մինչև այս կողմերը, մինչև Հասար և դեռ է՛լ հեռուն… Գյուղացի չկար, որ պարտք չունենար նրան… Տոկոսնե՛րը հենց—մի տարվա տոկոսը — ինձ ու իմ ընտանիքիս կապահովեր ընդմիշտ… Միայն կանխիկ փող ա՛յնքան թողեց, որ կհավատա՞ս, նրա մեռնելուց հետո որդին քաղաքում ցորենի նման, բռով դեսուդեն ցրելով հազիվ 3—4 տարում հասավ իր շորերը ծախելու օրին…

Ու այսպես, ընկերս սկսել էր պատմել ինքնահատուկ դառն, կծու հեգնությամբ լի, սրախոսություններով և պատկերացումներով։

- Լա՛վ մարդ է եղել…— ծիծաղեց փեսաս։

— Ազդեցիկ մարդ էր,— շարունակեց ընկերս,— ա՛յնքան ազդեցիկ, որ ահա 18 տարի է նրա մեռնելը, բայց ե՛ս իսկ չեմ հանդգնե այս պատմությունը ճշտորեն պատմելու մեր գյուղում… աստվա՛ծ ազատի. եղբայրնե՛ր, եղբոր որդինե՛ր… Այնքան էլ շատ են ո՛ր… տո՛ւնս կքանդեն… Գյուղ մտնենք՝ ձեզ ցույց կտամ եկեղեցու կողքին նրա գերեզմանը ամենաշքեղն է. վանդակապատ, վանդակներն էլ կանաչ յուղաներկ…

— Գյուղացի՞ք են շինել։

— Որդին… գյուղացիք միայն թույլ տվին, կարծեմ միջնորդեցին էլ առաջնորդին, որ եկեղեցու դռան մոտ թաղվի… «Լուսահոգին իշխա՛ն մարդ էր»,— մինչև հիմա էլ ձեզ կասի մեր գյուղի «Խոլերան»։

— «Խոլերա՞ն»… դա ո՞վ է։

— Կծանոթանաք,— ծիծաղեց ընկերս.— երբ ամառվա շոգին, խանութների առաջ մուշտակով նստած տեսնեք մի մեծ փափախով, դժգույն, կարծես խոլերա ծերունի — դա «Խոլերան» է…

— Հետո՞,— միջամտեց փեսաս.— վաշխառուի պատմությունդ շարունակիր։

— Սը՛ս… զգույշ,— խրատեց ընկերս՝ կռանալով դեպի մեզ,– սայլապանը մեր գյուղացի է. իմացեք, ձեր ո՛չ մի ածականը չի մոռանա գոյականին կպցնելու… Եվ դա կանի ա՛յն ժամանակ, երբ որևէ բանով վիրավորեք նրան, օրինակ՝ կովին չթողնեք, որ ձեր բանջարներն ուտի և կամ այծերին քշեք, եթե նրանք խմբովին այցելեն ձեր տնկած ծառերին…

— Պատմությունդ չմոռանաս…

— Ո՛չ,— ժպտաց ընկերս,— 18 տարի է, որ չեմ մոռացել։ Ես դեռ երեխա էի այն ժամանակ. բայց, երևի, իմ թոռն էլ, եթե ձեր թոռներին հանդիպի, նույն ճշտությամբ կպատմի նրանց՝ Հաբեթ աղայի և չորս եղբայրների մասին… Նմանը չտեսնված դեպք էր այդ… Ահա՛, նայե՛ք, այժմ պարզ երևում է այդ կաղնիների խումբը քարայրների վերևում… այդ մացառները… Այնտեղ էր, որ երկար ժամանակ ապաստան գտան չորս եղբայրները, այնտեղ էին նետել իրենց խեղճերը վերջին արյունոտ ոռպեներին… Ես ոստնում եմ մեր արկղի պես… Վերադառնանք ուրեմն Հաբեթ աղային… Եվ այսպես, նա իր գրպանի և բռան մեջ էր հուպ տվել մի ամբողջ գավառ։ Իր յուղը, պանիրը, բուրդն ու հնձվորները— տոկոսի տոկոսներն էին. իսկ տոկոսի տոկոսի՛ տոկոսները— «այսօր բաղս փորելու եկ, Արշա՛կ… էգուց եզներդ ղրկիր գութանի, Մարկո՛ս… Եկող շաբաթ պատս պիտի շինես, ուստա՛ Ղազար…» և կամ «էս ո՞ւր ես, ա՛յ հարամզադա Թորոս, բաս թողնելու ես, որ էս ծեր հալովս ե՞ս գնամ ցորեն հնձեմ, բերեմ կալը»… Հասկանո՞ւմ եք… Սրանք բուն տոկոսներ չէին դեռ. բուն տոկոսները սկսում էին ձմեռնամուտին…— «Ղազա՛ր, մուրհակիդ օրը հասել է… Ադա Մարկո՛ս, փողս չե՞ս տալու… Տո Արշա՛կ, թե փող չունես տոկոսը տալու, էլ ո՞ւր ես հարոցիդ խոտը տունդ տանում»… Եվ ժողովում էր, և ճզմում սարդից ավելի անգութ, վամպիրից ավելի՛ խիստ…

Օրերից մեկ օր էլ… բայց սպասեք, կարծես մեր «ղութին» (սայլին էր ակնարկում) ուզում է էլի պար գալ…

Հիրավի, զառիվայրից դիպի մի հեղեղատ էինք սլանում արագությամբ։ Ջանացինք շունչներս բռնել, աղիքներնիս ձգել և սայլի կողքերին կառչել, որպեսզի քարերի ցնցումներից չշպրտվեինք դուրս։

Երեք-չորս ոռպե տևեց, բայց որպիսի՛ ոռպեներ… Անցանք սակայն. ազատ շունչ առանք ու վազում էինք կիսախարխուլ երկու-երեք խրճիթների առջևից, ուր դիմավորեցին մեզ 5—6 կատաղի գամփռներ։

— Փարախնե՞ր են…

— Օրերից մեկ օր էլ…— շարունակեց ընկերս.— պատմում եմ, լսեցե՛ք… Այդպիսի փարախներ շատ կտեսնեք… Հաբեթ աղան լուր է ուղարկում Հասար, Սողոմոնին թե՝ «Դե շո՛ւտ, երկու օր կա մուրհակիդ լրանալուն, փողն ու տոկոսը բեր, թե չէ էսա՝ գալիս եմ տավարդ առաջս անեմ, քշեմ ու ծախեմ»…

Բանն այն է, որ խեղճ Սողոմոնն ու իր եղբայրները վաղուց պարտք ունեին աղային։ Մի տարի տավարների հիվանդությունը կոտորել էր գոմեշներին, եզներն էլ սովածությունից ընկել-սատկել էին, տուրք պիտի տային, ի՞նչ անեին, մի քանի, կարծեմ հենց երկու հարյուր ռուբլի՝ տոկոսով առել էին… 40 տոկոսով, պարտքն էլ, գիտես խո, ձնագնդի նման գլորվել էր, գլորվել, սա՛ր էր դարձել և դեռ էլի գլորվում, Չոչռ-քարի չափ էր չինում…

— Երևի երկու հարյուրը՝ չորս էր դարձել,— դիտեց փեսաս։

— Առանց տոկոսների… Դե՛հ, խեղճ Սողոմոն և եղբայրներ, չորս հարյուրը մի անգամով ինչպե՞ս տային, այդ տարին էլ, հակառակի պես անձրևային էր. կալերը ծլել էին, գետնախնձորը փչացել… Անիծվի այս երկիրը, ամե՛ն տարի խո այդպես է… Հաբեթ աղան, ո՞վ գիտե ինչու — երևի Սողոմոնը շատ խոնարհ ողջույններով չէր հանդիպել նրան—թշնամացել էր, այժմ իր բոլոր առնելիքն էր ուզում… Մի կողմից էլ երևի տեսնում էր, որ պարտքն աճում է, իսկ վճարող աղբյուրը՝ ցամաքում, մտածում էր՝ քանի շուտ էր, եղածը սաղացներ… Պահանջում էր, կարո՞ղ ես գոռալ, վիճել—ձեռք ես քաշել—պիտի վճարես… Սողոմոնս էլ, շատ դեսուդեն է անում, լուր է ուղարկում, աղաչում, բայց տեսնում է, որ աղաս անդրդվելի է, մի օր էլ չարուխները հագնում, ոտքով Դուզան է գալիս, որ ինչ է՝ անձամբ աղաչի, պաղատի,

գուցե մուրհակը կարողանա նորոգել տալ…— Մի 20—30 մանեթ էլ, ոնց որ լինի, ճարում է, որ տոկոսները վճարի, գուցե խղճան և ժամանակ տան…

Գալիս հասնում է գյուղ, Հաբեթ աղան նստել Սերովբենց դուքանումը, գլխին է հավաքել գեղացոց ու դալմաղալի մեջ է, տոկոսներն է հավաքում, նեղսրտվել է, գոռգոռում է, հայհոյում…

- Բարև, աստծու բարին…

- Հա՞, եկա՞ր… եկ տեսնենք, գոնե դո՛ւ պարտքդ բեր, թե չէ էս անիծածները ինձ սոված են թողնելու այս ձմեռ…

- Աղա, ես…

- Հը՞, ի՞նչ կա… քե՞զ հետ էլ կռվենք… Տո, էս ի՞նչ անամոթ, լիրբ խալխ եք… փող եք ստացել դե բե՛րեք տվեք, էլի… էլ ուր եք նեղացնում, էս կիրակի օրով հայհոյանքներ հանում բերնիցս… Չի լինի, չէ՛, ամբողջը պիտի տաս, հե՛րիք է համբերածս…

Սողոմոնի լեզուն ասես կապվել է… Անձայն հանում է 30 մանեթը դնում աղայի առաջ և աղաչում թե՝ էս է եղածը, աղա՛, որ քամես մեզ. ավելին չունենք…մուրհակը նորոգիր, գուցե գարնան…

- Ո՞նց թե գարնան… Տո իծի՛ մորուք, ես քո խաղա՞լիքն եմ, յա թե չէ՝ փողը դաշտի՞ցն եմ գտել… բաս իմ տղերքը հաց չեն ուզիլ, դու գարնան կարո՞ղ ես չորս-հինգ հարյուր մանեթ մի անգամով տալ…

Էլ ի՞նչ է լինում, ինչ չի լինում—մի թունդ կռիվ ու հայհոյանք հետևում է դրան… խո գիտե՞ք, մեր գյուղացիք ինչ որ չգիտենան, կիրակի օրով կռվելն ու միմյանց հայհոյելը շա՛տ լավ գիտեն, մեկ էլ որ, մի թեթև պատճառ՝ և ահա միմյանց է՛լ հայր, է՛լ պապերի գերեզման…

Մանրամասն չի՛ հասել մեզ, թե ի՞նչպես է լինում, որ Հաբեթ աղան մի թունդ, լկտի հայհոյանք է բաց թողնում բերնից, ետևից էլ մի մեծ ապտակ հասցնում Սողոմոնին… Մեկ էլ ինչ տեսնեն… Սողոմոնս է, մոռանում է աղա, պարտք, անճարություն, արյունը գլխին է խփում, տանում է բերում և այնպիսի՛ հարված հասցնում աղային, որ սա ետ-ետ է գնում ու խանութի գետինը չափելու պառկում…

Մի՛ խառնաշփոթ, մի՛ աղաղակ… Ո՞նց, Հաբեթ աղան ծե՞ծ ուտի, խանութի փոշի՞ն ավելի…

Բայց դե՛հ, թափվում են գյուղացիք, մեջ են ընկնում, աղային բարձրացնում, շորերի փոշին թափ տալիս, ճգնում են հաշտեցնել, Սողոմոնին են համոզում, աղային՝ ներել աղաչում… բայց ո՛չ կտրիճ և սրտի խորքից վիրավորված լեռնցին է ուզում աղաչելով հաշտվել և ոչ էլ լիրբ ու երես առած բռնավորը՝ զիջել և ներել։

- Գնա՛,— կանչում է նա կատաղած,— գնա՛, ես մարդ չեմ լինի, եթե դու և բոլոր ցեղդ այս ձմեռ չկոտորվեք քաղցածությունից, շա՛ն որդիներ, ավազակնե՛ր…

Ու կատարում է սպառնալիքը։ Ճշմարիտ է, կերած ծեծը ոչինչ, բայց մեկ մտածե՛ք… Հաբեթ աղան, գավառի գլխին կակալ կոտրողը, ամենքի վրա անպատիժ գոռացողը, ամենքին վախուդող ազդողը… և հանկարծ՝ ծեծվա՛ծ մի ինչ-որ լեռնցուց, փռված գետի՛ն, ոտքի տա՛կ, այն էլ ողջ գյուղի առաջ… Վաղը չէ՞ որ լուրը կտարածվեր, ամբողջ նահանգի խոսելիքը կդառնար… Ո՛չ, պետք է ցույց տալ, և լա՛վ ցույց տալ, որ անպատիժ կերպով չէր կարելի նույնիսկ բարձրաձայն խոսել նրա նման «իշխանի», նրա նման գավառի մեծի, աղայի հետ…

Այդ ձմեռ Սողոմոնն ու ընտանիքը, բոլոր եղբայրները, հիրավի, մնում են համարյա՛ անոթի։ Աղան ամեն կերպ աշխատում է և փողի ուժով հաջողվում է հասցնել նրանց այդ դրության։ Խլում է տավարը, խոտը, կալի արդյունքը… Սողոմոնի կինը կրած տանջանքներից մեռնում է, թողնելով որբ տասնամյա մանուկին…

Գարունը երբ բացվում է, այլևս չկան ո՛չ ե՛զ, ո՛չ գոմեշ, ո՛չ սերմացու, ո՛չ փող… Չորս եղբայրները դառնում են օրվա հացի կարոտ մարդիկ…

Եվ մի խորունկ զայրույթ, վառվող կատաղություն բռնկում է մի ժամանակ մեծ, առատ տան զավակների սրտի մեջ։ Ավելացրեք դրանց վրա Հաբեթ աղայի ծաղրը, չարախնդաց ակնարկները, ամեն տեղ, ամենն բանում նրանց վնասելը…

Ոչ, տանել չէր կարելի այլևս։ Հարկավոր էր քանդված օջախի վրեժն առնել, գավառն ամբողջ ազատել կլանող հրեշի ձեռքից, վիշապի ակռաները խլել…

Այս և ուրիշ այդ տեսակ մտքեր ներշնչում են եղբայրներին՝ թողնելու ամեն ինչ և ընկնելու լեռները։ Մի գիշեր էլ, զինված՝ իջնում են Դուզան, գտնում գյուղի գիշերապահներից մեկին, ստիպում, որ նա մի պատրվակով բաց անել տար Հաբեթ աղայի տան դուռը, ներս են նետվում և բռնում աղայի կոկորդից։ Մեկը գտնում է բոլոր մուրհակները, դիզում, վառում է, իսկ Սողոմոնը վար է բերում տանտիրոջ արծաթապատ հրացանը, կամենալով զրկել նրան պաշտպանվելու միջոցից։ Սպառնում է սպանելու, եթե նա ցույց չէր տա փողերի տեղը։ Այդպիսով մտածում է իրենց քանդած տունը վերանորոգող գումար ձեռք բերելուց հետո՝ թողնել հեռանալ։

Հաբեթ աղային և ո՛չ իսկ ճչալ է հաջողվում, կինն ու որդիները սարսափահար՝ կծկվում են անկյունում, օգնություն կանչել անհնար է. գիշերապահի վրա՛ իսկ հսկում է եղբայրներից մեկը։

— Ուրեմն մտադիր չե՞ն եղել սպանել աղային,— հարցնում եմ ես՝ ընդհատելով։

— Ո՛չ, արյուն թափել ո՛չ ոք չի կամենում. Սողոմոնը մինչև իր կյանքի վերջը երդվում էր, որ նա չէր կամեցել Հաբեթ աղայի մի մազն իսկ շարժել տեղից, այլ միմիայն դիզած մուրհակները ոչնչացնել և մի քանի հարյուր ռուբլի ձեռք բերել-գնալ ուրիշ երկրում տեղավորվելու, համար… Բայց փող քիչ են գտնում, հազիվ երկու հարյուր, աղան, ըսա երևույթին, զգույշ մարդ է եղել… Ինչ որ էլ լիներ, գլխավոր խնդիրը կատարված էր, ամբողջ գավառի շղթաները՝ մուրհակները ոչնչացած էին… Եղբայրները գոհ, պատրաստվում են հեռանալու։ Սողոմոնը կամենում է հետը վերցնել նաև աղայի լի հրացանը, վախենալով, որ հետևիցը չխփեն իրենց… Խելոք էր մտածում. Հաբեթ աղային ճանաչողը պիտի իրավունք տար Սողոմոնի կասկածներին…

Բայց, գրված էր, մուրհակներից հետո նրանց տերը ապրել չէր կարող… Հիմարությո՞ւն է գալիս Հաբեթ աղայի վրա այդ միջոցին, թե՞ հիրավի, նա կամենում է եղել եղբայրներին ետևից զարնել-փաստն այն է, որ նա անմիջապես բռնում է հրացանի փողից և չի թողնում, որ տանեն։

- Ինչ որ տարար, վնաս չունի,- գոչում է նա,- բայց հրացանս թող պապենական հիշատակ է…

- Թո՛ղ տուր, շո՛ւն,- ճգնում է նրա ձեռքիցը քաշել Սողոմոնը,- թողնեմ որ ետևիցս զարնե՞ս մեզնից մեկին…

- Ո՛չ, երդվում եմ…

- Երդվո՞ւմ… քեզ նման շո՞ւնը… թո՛ղ տուր…

Եվ պինդ, գետնի երեսին քարշ գալով կառչում է աղան իր հրացանի փողից…

Մինչ այդ, աղայի կինը սթափվում է, դուրս է սպրդում և ճիչ ու աղմուկ բարձրացնում։ Լսվում են աղմուկներ, շների հաչոց։ Պե՛տք էր փախչել, բայց աղան ձյութի պես կպել է հրացանից, ո՛չ աքացիները, ոչ գլխին տված բռունցքները, ոչինչ չեն հաջողում պոկել նրան… Եղբայրները հասկանում են, որ զզվելի վաշխառուն դիտմամբ է սարքում այս տեսարանը, մինչև օգնության հասնեն, բռնեն նրանց, և կամ, եթե հրացանը թողնեին, գնդակահար աներ ետևից մեկնումեկին…

- Շու՛տ, եղբայր,- ձայնում է Սողոմոնին կրտսերը,- գալիս են, վե՛րջ տուր՝ գնանք, գյուղը ոտքի է ելնում…

- Ի՞նչ անեմ, թողնե՞մ հրացանը…

- Տո ի՞նչ ես շվարել,- գոչում է Ղուկասը, բլթակը քաշիր և մեկ շահին ետ տուր…

Փամփուշտին էր ակնարկում, չէ՞ որ հատը 5 կոպեկ արժի։ Ուզում էր ասել թե՝ գնդակահարիր…

Եվ իրավ, ուրիշ ճար չկար… Սողոմոնը քաշում է բլթակը… է մի խուլ թնդյուն, հետո բարձրանում են ճիչեր, աղմուկ, և չորս եղբայրները հազիվ կարողանում են իրենց դուրս նետել գյուղից, մտնել անտառները և ազատվել հետապնդումից…

Այլևս նրանք «դաչաղ»-ներ են… Դաչաղներ՝ ազատ, բայց տխուր, որ մարդ են սպանել և այժմ հալածական, անտուն, մի մանուկ էլ հետերնին՝ աստանդական, ո՛չ մի տեղ հանգիստ չեն գտնում… Սողոմոնի երեսից ժպիտն անհետացել էր… Իրավ է, գյուղացիք օգնում էին նրանց, եղբայրներից գյուղ իջնողին տալիս էին պաշար, ոչխար, հագուստ, սակայն մյուս կողմից հալածանքը ստիպում էր միշտ շարժուն, միշտ թաքնված, քարայրների, խիտ անտառների մեջ ապաստանել, ո՛չ ազգականի կարողանալ երևալ, ո՛չ ժամերգություն լսել, հայրենի գյուղը մտնել…

Այսպես նրանք փախստական՝ ապրում են ամբողջ ամառը։ Քանիցս ձիավորների զինված խմբեր, նրանց ետևից ընկած՝ որոնում-գտնում են, բայց միշտ փախստականներին հաջողվում է ազատվել, մինչև մի օր էլ, այդ դժբախտ Չըռ-չըռ-քարի լեռը եղած ժամանակ, մատնության շնորհիվ, թե՞ պատահմամբ, պաշարվում են հանկարծ, անհույս՝ այս անգամ էլ ազատվելու…

Ու կռվում են, որքան հնարավոր է չորս հոգուն, մի մանուկ էլ հետերնին՝ հարյուրի դիմաց…

Եղբայրներից կրտսերը զարնվում է մի թփի տակ և մեռնում տեղնատեղ. երկրորդը վիրավոր՝ ժայռերից գլորվում է ձորը և փշրվում քարերի վրա, երրորդին գտնում են ոտքը կոտրած մի քարայրի մոտ և նա էլ բանտումն է մեռնում, իսկ Սողոմոնն արյունաքամ, մի քանի գնդակ մարմնի մեջ, տասնամյա որդուն գրկած նետում իրեն, ահա, նայեցե՛ք, այն միջին մեծ «քարայրը»…

Սայլն այդ միջոցին կանգ առավ. ձիերից մեկի սանձը կտրվել էր. կառապանը իջավ, բայց երևի նա էլ էր լսում պատմողին, որովհետև ներքևում կանգ առավ և փոկը ձեռքին՝ սպասեց։

—Եվ այնտեղ,— շարունակեց ընկերս հուզված,— թշվառ ծերունին, թեև չի գտնվում, բայց երկու օր պաշարված, արյունաքամ, անխնամ և անոթի, որդին սեղմած կրծքի վրա, մեռնում է… անիծելով լեռն ու ձորը, կյանքն ու նրա դառնությունները, աղայի ամբողջ սերունդն ու հայրենի հողը… անիծելով բոլոր նրանց, որոնք սրտի փոխարեն քա՛ր են կրում կրծքերի մեջ…

Երկու օրից հետո պաշարողները քայլ առ քայլ խուզարկելով՝ հասնում են քարայրին և սառած կանգ են առնում արյունալի տեսարանի առաջ… Ծերունի հայրը արյունատապալ մեռած, իսկ մանուկը անոթությունից և հուզմունքներից նվաղած՝ նրա կրծքի վրա…

Աստիճանավորը հրամայում է ձեռք չտալ դիակին, ետ քաշվել։ Լուռ՝ գրկում է մանուկին և հեռանում արյունոտ լեռներից…

* * *

Պատմեց ընկերս և լռեց։

Դուզանը երևում էր դաշտի ծայրում, իր կարմիր տանիքներով, գետեզրի ծառաստաններով։ Մեր կառքը, ընկած հարթ հողի վրա, գլորվում էր արագությամբ։

— Եվ ի՞նչ եղավ պատանին,— հարցրեց փեսաս։

— Ուսումի տվին նրան… Այժմ, տեսնողներն ասում են, որ հեռու մի քաղաքում «լավ մարդ» է դարձել նա… Իսկ թե այդ «լավ» մարդը երբևիցե պիտի գա՞ արդյոք գո՛նե իր թշվառ հոր արյունոտ գերեզմանին մի համբույր տալու… Չգիտեմ…

Ոչ ոք չխոսեց այլևս։ Կառապանը նստեց, սանձերը ժողովեց ու մտրակեց ձիերին…

1904